

НЕОЛИБЕРАЛНАТА ПЛАТФОРМА НА ПРЕХОДА КЪМ ПАЗАРНА ИКОНОМИКА - ОСОБЕНОСТИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Разгледани са в сравнителен план пазарните реформи в страните от Централна и Източна Европа (СЦИЕ) и Китай, както и последствията от тяхното осъществяване. Отстоява се тезата, че доктрината на неолиберализма, която е в основата на Вашингтонския консенсус и дейността на МВФ, е от решаващо значение за прилагането на "прорецесионния" модел на прехода към пазарна икономика в СЦИЕ.

Анализирани са съдържанието и причините за възникване на Вашингтонския консенсус и е акцентирано се върху негативните последствия от неговото прилагане в процеса на реформи в СЦИЕ и по-специално върху следните аспекти: объркване на цели и средства в модела на пазарната реформа, както и в методиките за оценяване на постигнатите резултати; забавяне на институционалната реформа; генериране на негативни шокове върху вътрешното и външното търсене; създаване на условия за разрастване на бедността, корупцията и престъпността.

JEL: F02; N20; P51

Дискусията относно същността и закономерностите на прехода към пазарна икономика продължава с нестихваща сила. Положителна тенденция в нейното развитие е нарастващата комплексност и консистентност. Тя намира израз в интегрирането на обекта на изследване – в обединяването на натрупания опит при провеждането на пазарната реформа в страните от Централна и Източна Европа и в региона на Източна Азия. Така става възможно да се осъществява пълноценен сравнителен анализ на разнородни модели и стратегии, както и на резултатите от тяхното прилагане. Това е голямо предизвикателство за икономическата теория, защото трябва да се намери обяснение за колосалната разлика в показателите (вж. табл. 1), отразяващи последствията от пазарната реформа в двата региона.

Преходът към пазарна икономика в Китай започва през 1978 г. и поставя началото на уникален епизод в световната стопанска история - устойчив дългосрочен икономически растеж с изключително високи темпове, реализиран в условията на умерена инфлация и финансова стабилност. На този фон резултатите от първите 10 години на пазарната реформа в СЦИЕ са, меко казано, разочароващи. В началото на прехода в региона се разрази непозната по мащабите си рецесия, в сравнение с

която бледнеят пасажите в стопанската история, посветени на Великата депресия:¹

- 10 години след началото на прехода в групата страни, подготвяща се за присъединяване към Европейския съюз, все още не може да се възстанови достигнатото равнище на произвеждания реален БВП през 1989 г.;

- към 2002 г. БВП надхвърля равнището от 1989 г. единствено в Унгария, Чехия, Полша, Словакия и Словения;

- твърде ниски са показателите на Литва, Латвия, Естония, България и Румъния. С изключение на Естония към 2002 г. произвежданият реален БВП продължава да бъде значително по-нисък в сравнение с 1989 г.;

- особено тежки са последствията от приложената шокова терапия в страните от ОНД и в частност в Русия и Украйна.

Направеното сравнение поражда следните два въпроса. *Първо*, кое от двете - *бързият икономически растеж* или *дълбоката рецесия*, би трябвало да се интерпретира като закономерност през началната фаза на прехода към пазарна икономика?

Проблемът е важен, защото във все повече публикации - чрез абсолютизиране значението на опита на СЦИЕ, именно *рецесията* се представя като закономерност за началото на прехода, а за целта вече е въведен и специален термин "transitory recession" (на бълг. – "рецесия на прехода").

С много по-голямо основание обаче може да се формулира следната антитеза, отразяваща опита в реформата на китайската икономика: същността и историческата обусловеност на прехода намират израз в трансформирането на една недостатъчно ефективна икономическа система (централно планираната) в такава (смесена пазарна икономика), способна да осигури по-ефективно разпределение и използване на собствените ресурси и увеличаване на националното благосъстояние от самото начало на пазарната реформа. Следователно именно *ускореният икономически растеж и повишаването на жизнения стандарт на населението* е закономерност на прехода. И ако се приеме за вярно това твърдение, то става очевидно, че в региона на СЦИЕ се прилага неоптимален модел на прехода.

¹ "Масшабите и продължителността на рецесията на прехода за СЦИЕ е сравнима с тази в развитите страни по време на Великата депресия (1929-1933 г.), но за част от тях тя беше много по-тежка" (вж. Transition - The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union. The International Bank for Reconstruction and Development, 2002, p. XIII).

Таблица 1

Избрани характеристики на страните в преход

Страна в преход / група	Начална година на прехода	Начална дата на стабилизационната програма	Базов индекс на реалния БВП 1999/1989 (%)	Базов индекс на реалния БВП 2002/1989* (%)	Средна инфлация 1989-1999	Среден индикатор за прехода на ЕБВР** 1999	БВП на човек от население то през 1999 (по ППС), USD
<i>Страни, кандидати за членство в ЕС (без Прибалтика)</i>	1991	Март 1991	95		35.5	3.3	10 009
България	1991	Февр. 1991	67	80	68.4	2.9	4812
Чешка реп.	1991	Ян. 1991	94	105	7.8	3.4	13 408
Унгария	1990	Март 1990	99	112	19.7	3.7	11 273
Полша	1990	Ян. 1990	128	130	49.2	3.5	8832
Румъния	1991	Ян. 1993	74	87	76.1	2.8	5798
Словашка реп.	1991	Ян. 1991	101	111	14.3	3.3	10 255
Словения	1990	Февр. 1992	105	121	12.9	3.3	15 685
<i>Балтийски страни</i>	1992	Юни 1992	68		33.5	3.2	6850
Естония	1992	Юни 1992	78	91	24.3	3.5	7909
Латвия	1992	Юни 1992	56	77	35.1	3.1	5893
Литва	1992	Юни 1992	70	77	41.0	3.1	6750
<i>Други страни от Югоизточна Европа</i>	1990	Юни 1993	77		3,331.8	2.5	3651
Албания	1991	Авг. 1992	93	114	33.4	2.5	2897
Босна и Херцеговина			93		13 118.0	1.8	1014
Хърватска	1990	Окт. 1993	80	87	100.0	3.0	6793
Македония	1990	Ян. 1994	59	75	75.6	2.8	3903
ОНД	1992	Авг. 1994	53	65	149.1	2.3	3337
Русия	1992	Април 1995	55	65	88.0	2.5	6815
Украйна	1992	Ноем. 1994	35	46	169.4	2.4	3276
<i>Източна Азия</i>	1986		178		17.1	2.1	2042
Камбоджа	1990		162		6.3	2.5	1261
Китай	1978		252		8.1	2.1	3709
Лаос	1986		185		28.6	1.8	1385
Виетнам	1986		197		25.4	1.9	1815

* Economic Survey of Europe. 2003, N 1, p. 224.

** Изчислява се като средно аритметично от 8 показателя на ЕБВР за оценка на пазарната реформа (приватизация на малките и средните предприятия, либерализация на цените и търговията, реформа в банковия сектор и т.н.). Вж. World Economic Outlook. October 2000, p. 134.

Източник. World Economic Outlook. October 2000. International Monetary Fund, p. 89.

Вторият въпрос е каква е причината да се избере такъв "про-рецесионен" модел на прехода в региона на СЦИЕ?

Очевидно това не може да бъде обяснено с действието на фактори от рода на често цитираните² в икономическите анализи - исторически, географски, социално-икономически и други условия, съществували в началото на реформата. Чрез тяхното действие могат да се разберат само подробностите – например защо в страни като България и Румъния “рецесията на прехода” е по-дълбока и продължителна в сравнение с Чехия, Унгария, Полша.

Истинската причина трябва да се търси значително по-дълбоко, в действието на фундаментални фактори, определящи същността на възможните модели на прехода, както и техния избор: Китай самостоятелно избира и конструира своя модел на пазарната реформа, полагайки в неговата основа прагматизма и постепенността, като по този начин постига изключително динамичен растеж на БВП и жизненото равнище.³ Същевременно изборът на модела на “шоковата терапия” в региона на СЦИЕ се осъществява в определяща степен под натиска на Международния валутен фонд (МВФ) и се основава върху фаворизираната от международните финансови институции неолиберална идеология на Вашингтонския консенсус.

Този извод намира потвърждение и в следното изказване на Дж. Стиглиц: “Глобализацията и въвеждането на пазарна икономика не доведоха до очакваните резултати в Русия и в повечето останали страни, осъществяващи преход от комунизъм към пазар. На тези страни беше казано от Запада, че новата икономическа система ще им донесе безпрецедентно благосъстояние. Вместо това тя им донесе безпрецедентна бедност - в много отношения за по-голямата част от населението пазарната икономика се оказа даже по-лоша, отколкото предсказваха техните комунистическите лидери. Контрастът между прехода в Русия, проектиран от международните икономически институции, и този в Китай, проектиран самостоятелно, не би могъл да бъде по-голям - докато през 1990 г. БВП на Китай беше 60% от този на Русия, до края на десетилетието числата се преобърнаха. Докато в Русия се разрази безпрецедентен растеж на бедността, в Китай тя безпрецедентно намаля.”⁴

² “Няколко характеристики на страните в началото на прехода (начални условия) може да са оказали влияние върху икономиката през изминалото десетилетие: географски условия (например надареност с естествени ресурси и близост до западните пазари), години, прекарани в условията на централизираното планиране, и естеството на икономическото развитие в условията на социализма (например степен на свръхиндустриализация, на милитаризация на икономиката, на потиснатата инфлация).” Вж. *Transition - The First Ten Years: Analysis and Lessons* ..., p. 11.

³ “На провалите в Русия подчертано контрастира огромният успех на Китай, който създаде свой собствен път на прехода (вместо да използва готови проекти или рецепти, предлагани от западни съветници)” (*Stiglitz, J. Whither Reform?: Ten Years of the Transition. Keynote address to the 1999 Annual Bank Conference on Development Economics. Washington, D.C., April 28 - 30, p. 2*).

⁴ *Stiglitz, J. Globalization and Its Discontents. W.W. Norton & Company, 2002, p. 6.*

В съвременната дискуссия относно същността и закономерностите на прехода към пазарна икономика се засилва вниманието към изясняване на неговите алтернативни модели.⁵ В тях се обосновава възможността преходът да се реализира чрез различни стратегии, вариращи в диапазона между два крайни варианта:

първо, стратегия, ориентирана към увеличаване на конкурентоспособността на националната икономика (конкурентно ориентирана стратегия);

второ, стратегия, насочена към преразпределение, причиняваща намаляване на конкурентоспособността поради забавено изграждане на адекватни действащи пазарни институции (преразпределителна стратегия).

Като съществена причина за прилагане на втората стратегия, предизвикваща особено дълбокия и продължителен спад в икономическото развитие на част от СЦИЕ, тук се посочва интерпретацията на прехода и на съдържанието на пазарната реформа от позициите на неолиберализма, т.е. на т. нар. "пазарен фундаментализъм".⁶ В духа на този подход главните инструменти за осъществяване на реформата (известна още като "шокова терапия") са бързата либерализация и приватизация в съчетание със силно рестриктивна парична и фискална политика като средство за финансова стабилизация на икономиката (т.нар. Вашингтонски консенсус).

Задачата в случая е да се изследват в по-голяма дълбочина особеностите на третата вълна в глобализацията на световното стопанство⁷ като външна среда, в която се осъществява преходът към пазарна икономика. Целта е да се проследи по какъв начин и в каква степен нейните специфични механизми и "идеология" въздействат върху формулирането на съдържанието, целите и задачите на пазарната реформа, както и върху интерпретацията на резултатите от нейното осъществяване в региона на СЦИЕ.

Вашингтонският консенсус – "идейна платформа" на третата вълна в глобализацията

Съвременната икономическа литература се характеризира с много дискусии и нееднозначни оценки за характера и същността на третата вълна в

⁵ Вж. по-подробно: *Stefanov, St.* Implications of the Currency Board in Bulgaria. - South-East Europe Review for Labour and Social Affairs, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, April 1999, Vol. 2, N 1; The Competitiveness of the Bulgarian Economy. - South -East Europe Review for Labour and Social Affairs, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, October 2001, Vol. 4, N 3; *Стефанов, Ст.* Преходът към пазарна икономика в контекста на проблема за конкурентоспособността. - Икономическа мисъл, 2002, N 1.

⁶ Относно дискусията за подхода на "пазарния фундаментализъм" вж. World Economic Outlook, International Monetary Fund, October 2000, p. 92.

⁷ Според получили широка популярност анализи първата вълна на глобализацията обхваща периода 1870 -1914 г., втората е през 1945 – 1980 г., а третата стартира през 1980 и продължава до днес (вж. Globalization, Growth and Poverty: Building an Inclusive World Economy. The International Bank for Reconstruction and Development, 2002, p. 24).

глобализацията на световното стопанство, както и относно последиците от нея за развиващите се и за индустриалните държави. Интересното е, че това разнообразие от мнения и трактовки значително намалява, когато става въпрос за мотивацията и "идейния проект", заложен в движещите механизми на процеса. По всеобщо признание главната роля в тяхното конструиране и управление принадлежи на високо развитите и богати индустриални държави. Най-често те се отъждествяват с Групата на 7-те (понякога само с техния лидер – САЩ), а също и с работещите под техен контрол международни организации – МВФ, Световна банка, Световна търговска организация и други по-незначителни институции от този род. Сред икономистите преобладава мнението, че ако трябва в максимално синтезиран вид да бъдат назовани идейните източници и произтичащата от тях насоченост в практическото действие на третата вълна в глобализацията, то това са неолиберализмът и основаващият се върху него пакет от политики на развитие, наречен Вашингтонски консенсус, който се прилага от МВФ и СБ при разработването и осъществяването на пазарни реформи в развиващите се страни.

Автор на термина "Вашингтонски консенсус" е Джон Уилиямсън,⁸ а поводът е дълбоката структурна криза в страните от Латинска Америка през 80-те години на миналия век. Вашингтонският консенсус съдържа набор от предписания за това какви политики трябва да прилагат тези страни, за да решат своите проблеми. Те са разработени от водещите вашингтонски финансови институции (МВФ, Световната банка, Министерството на финансите на САЩ, вкл. и някои научноизследователски институти) и са съгласувани помежду им – оттам идва и терминът "консенсус", т.е. споразумение, включен в названието. Много често този пакет от препоръки и произтичащото от него съдържание на пазарната реформа се обозначават като "шокова терапия". Тя се препоръчва като специална "лечебна процедура" за развиващи се държави, изпаднали в дълбока финансова криза, в резултат от която възниква опасност да прекратят обслужването на външния си дълг, както и в случаите, когато те на практика са прекратили неговото изплащане.

Характерно е, че интерпретацията на Вашингтонския консенсус в икономическата литература е твърде нееднозначна. Най-често обаче той се представя като синоним на неолиберализма, на неолибералната глобализация, или както още го нарича Джордж Сорос - "пазарен фундаментализъм".⁹ Именно в този контекст ще се използва терминът Вашингтонски консенсус и в статията.

МВФ (както и Световната банка) разполага и със специфичен механизъм за оказване на натиск върху правителствата на развиващите се

⁸ Вж. *Williamson, J.* What Should the Bank Think About Washington Consensus? Institute for International Economics (www.iie.com).

⁹ Пак там, с. 1.

държави да приложат пакета от препоръки, съдържащи се във Вашингтонския консенсус. Това става чрез задължителните условия (терминът на английски език е широко известен като "IMF-conditionality"), които страната трябва да изпълни, за да получи съответното финансово съдействие от МВФ.

Дж. Уилямсън определя по следния начин съдържанието на Вашингтонския консенсус:¹⁰

1. Фискална дисциплина.
2. Преместване на приоритетните области на държавните разходи към сфери, осигуряващи едновременно висока икономическа възвръщаемост и възможности за подобряване разпределението на доходите, например първична медицинска помощ, начално образование, инфраструктура.
3. Данъчна реформа (с цел да се намалят пределните ставки и да се разшири данъчната база).
4. Либерализация на лихвения процент.
5. Въвеждане на конкурентен валутен курс.
6. Либерализация на търговията.
7. Либерализация на притока на инвестиции.
8. Приватизация.
9. Дерегулиране (в смисъл на премахване на бариерите на входовете и на изходите).
10. Гарантиране правата на собственост.

Уилямсън прави следния коментар относно неговото съдържание и предназначение: "Трите големи идеи, заложи в него, са макроикономическа дисциплина, пазарна икономика и отвореност към света (като минимум – към търговията и преките чуждестранни инвестиции). Това са идеи, които отдавна са били смятани за ортодоксални що се отнася до страните-членки на ОИСР, но за онзи период (има се предвид периодът на 80-те години на XX век и преди това – б. а. Ст. Ст.) е характерно съществуването на един своеобразен глобален апартейд, основаващ се върху твърдението, че развиващите се страни идват от един друг свят, където им е позволено да използват: а) инфлацията (за да извличат инфлационен данък и да стимулират инвестициите); б) водещата роля на държавата за осъществяване на индустриализация; в) политиката на заместване на вноса. Предназначението на Вашингтонския консенсус е да послужи като отрицание на този апартейд."¹¹

Особен интерес представлява историческата обстановка, във връзка с която възниква Вашингтонският консенсус. По-нататък ще проследим

¹⁰ *Williamson, J. What Should the Bank Think About Washington Consensus?...*, p. 2.

¹¹ *Williamson, J. Did the Washington Consensus Fail? Institute for International Economics, p. 2-3 (www.iie.com).*

накратко тези събития, доколкото те хвърлят допълнителна светлина върху неговата същност като идейна платформа.

Началото на 80-те години е известно с рязкото нарастване на реалните лихвени проценти в развитите държави. То натовазва развиващите се страни с огромни лихвени плащания към многонационалните банки поради значителното увеличение на техните външни дългове през периода 1973-1981 г. Във възникналата ситуация за засегнатите държави съществува възможност да продължат обслужването на дълговете само при наличието на големи положителни търговски салда. И точно в този момент (в периода 1980 - 1981 г.) световната икономика навлиза в глобална рецесия, която причини срив в износа на развиващите се страни за индустриалните държави. Така започва дълговата криза в Третия свят, която заплашва платежоспособността на американските и европейските многонационални банки.

От гледна точка на перспективите за световния растеж подходящият отговор на икономическата политика би трябвало да бъде мащабно облекчаване на задълженията по дълговете на Третия свят и провеждане на експанзионистична макрополитика в развитите държави. Но целта на световния икономически и финансов елит беше не толкова растежът на световната икономика, а преди всичко – утвърждаването на неолиберализма.¹²

Тъй като неолибералните политики не се радваха на масово одобрение от населението в развиващите се страни, те трябваше да им бъдат наложени с принуда. Дълговата криза в Третия свят беше идеален повод за това, защото тя изостри до крайност необходимостта от финансови ресурси, за да продължи обслужването на външните дългове и да се избегне обявяването на неплатежоспособност. Същевременно САЩ контролираха всички източници на финансови ресурси. В замяна на финансовото подпомагане, предоставено от САЩ, МВФ и СБ (което веднага беше рециклирано в посока към многонационалните банки), правителствата на развиващите се страни бяха притиснати да възприемат неолибералните политики, заложили във Вашингтонския консенсус. Те бяха принудени: да премахнат контрола върху капиталовите потоци и търговията; да прекратят индустриалната политика; да либерализират националните финансови пазари, отваряйки ги за навлизането на чуждестранни банки; да продадат притежаваните от тях и значителни по размерите си дялове в печеливши държавни предприятия – предимно на чуждестранни компании; да преустановят подкрепата за организирания труд; да съкратят помощите за бедните слоеве на населението и да започнат борба с инфлацията, прилагайки ограничителна парична и фискална политика, причиняващи забавяне на растежа и увеличаване на безработицата.

¹² Вж. *Crotty, J. Trading State-Led Prosperity for Market-Led Stagnation: From the Golden Age to Global Neoliberalism. Department of Economics, University of Massachusetts. May 2000, p. 10 - 11.*

Дълбоката рецесия, която последва възприемането на неолибералните политики, причини съкращаване на вноса, а високата безработица намали разходите за работни заплати и износните цени. Тези събития, съпроводени от масовите девалвации на националните валути, в крайна сметка генерираха търговските излишъци, необходими за продължаване плащанията на лихвите по външните дългове. По този начин беше прекратена и кризата на неплатежоспособността за многонационалните банки. В крайна сметка растежът беше преустановен в по-голяма част от страните в Третия свят и беше заместен с дълбока рецесия. Бедността и лишенията станаха повсеместно явление, а 80-те години не случайно бяха наречени "загубеното десетилетие". Докато през 1966 – 1973 г. доходите на човек от населението в Латинска Америка нарастваха средногодишно с 3.5%, то през 1974 – 1990 г. темповете се сринаха до 0.4%.

Така от началото на 80-те години в резултат от активната политика на развитите индустриални държави и контролираните от тях международни финансови институции неолибералната идеология залегна в основите на третата вълна в глобализацията на световната икономика.

Важна особеност на неолибералната доктрина, генерираща силна зависимост на развиващите се страни от притока на инвестиции от развитите държави като средство за съживяване на икономиката, е това, че реформите, базирани върху Вашингтонския консенсус, пораждат редица ограничения пред растежа на съвкупното търсене, чрез което възпират и растежа на реалния БВП. Сред тях могат да се посочат следните по-съществени фактори:

Първо, забавя се растежът на работните заплати и на масовото потребление. Затова допринасят увеличението на безработицата, западането на профсъюзното движение, отслабването на държавната подкрепа за колективното трудово договаряне, както и забавянето в растежа на производителността.

Същевременно поради нарастващата либерализация и технологичните подобрения, характерни за третата вълна на глобализацията, многонационалните корпорации успяват все по-лесно да заместват високоплатения труд в развитите държави с нископлатен в развиващите се. Тази практика съдейства за намаляване разликата в заплащането на труда, но представлява и пречка пред неговия растеж.

Втори фактор, депресиращ глобалния растеж, е повишаващото се равнище на реалните лихвени проценти. В периода след 1980 г. за това допринася предимно нарасналата активност на автономните централни банки с характерните за нея консервативност и антиинфлационна насоченост.

Към естествената предразположеност на независимите централни банки да поддържат високи реални лихвени проценти през 80-те и 90-те години се добави и ефектът от разширяващата се финансова дерегулация. Тя увеличи мощта на глобалните финансови интереси. В резултат

